

„SANTA MARIA” FOREVER

Eesti ja Portugali kirjandussuhetest

TOOMAS HAUG

Järgnev motiivisõrmitsus on ajendatud Paul-Eerik Rummo luuletusest „Santa Maria”, mis ilmus tema teises kogus „Tule ikka mu rõõmude juurde” (1964). Luuletuse moto viitab Aleksander Suumani samanimelisele maalile ja sealt edasi luuletuse reaalelulisi taustu uurides avaneb väike narratiiv, mis oma olemuslikus suurejoonelisuses on just sobiv pidulikuks meenutuseks luuletaja 70. sünnipäeva puhul. Niisiis –

1960. aastate algupoole sularomantilises luules on kesksel kohal laeva, mere, meresõidu ja maailma avastamise kujutelm. Tõsi küll, võib-olla mõjutavad seda muljet tähtsaima sulaluuletaja, Jaan Krossi mõned eriti jõulised tekstid, mis pretendeerivad meie mälus esindama tervet ajastut. Pean tunnistama, et praegusel juhul see mulle sobib, ma ei kavatse seda muljet revideerida, vaid pigem süvendada.

Poemis „Maailma avastamine” (1960–1962) manab Kross esile Kolumbuse legendaarse merereisi ja loob sellest nii inimelu filosoofilise kui ka poliitilise alltekstiga metafoori. Tuntud värsirida – kõik inimesed on sündinud Genuas (Kolumbus sündis Genua Vabariigis) – kõlab kahtlemata trotsliku manifestina olukorras, kus omapäi merelemine ning isegi lihtsa paadi omine oli üldjuhul keelatud. Kross tõhustab oma manifesti kandvust laevatüüpide loeteluga, järjestades neid üle neljakümne, alates karavellidest ja galeoonidest ning lõpetades aatomlaevadega. Vilunud silm paneb tähele, et Kross ei nimeta selles sugereerivas reas Kolumbuse esimese reisi (1492) lipulaeva, karakki, mis kandis nime „Santa Maria”. Võimalik, et karakk ei sobinud heakõlalistel kaalutlustel, aga võimalik ka, et Kross hoidus konkreetsest viitest Kolumbuse laevale, mis oli poemi kirjutamise ajal omandanud eesti kultuuri-ruumis tema teksti vaatenurgast ehk liiga poliitilis-konkreetselt ilme.

Mis siis oli juhtunud? Portugalis, kus 1932. aastast valitses António de Oliveira Salazar (1889–1970), kes oli rajanud autoritaarse *Estado Novo*, sugenes mässulisi ohvitseri. Eksiilis elades kavandasid nad režiimivastaseid ettevõtmisi. Nii andis Brasiilias resideeriv õhujõudude kindral Humberto da Silva Delgado (1906–1965), kes hiljem hukkus Salazari salapolitsei käe läbi, käsu kaaperdada mõni Portugali laev. Ülesande täitjaks sai kapten Henrique Galvão (1895–1970), kes oli 1959. aastal põgenenud Portugali vanglahaiqlast ja pääsenud Argentiinasse. Pärast hoolikat kaalumist valiti sihtmärgiks Portugali üks suuremaid reisilaevu, mille nimi oli niisamuti inspireeritud Kolumbuse retkest, tõeline valge unistus „Santa Maria”. Galvão kirjutab oma mälestustes: „Me ei oleks saavutanud samasugust mõju maailma avalikule arvamusele ega samasugust tegutsemisvabadust mõne väiksema, aeglasema ja vähem muljet avaldava laevaga. „Santa Maria” seevastu oli sobiv laev meie operatsiooni tarbeks, mida me nimetasime „Dulcineaks”, sest ka meie olime romantikud, kui võitlesime oma südamedaami, Vabaduse eest” (Galvão 1961: 108).

21. jaanuaril 1961 asub 25 reisikohvritega varustatud meest Venetsueela La Guaira sadamast ja Curacaost „Santa Maria” pardale. 22. jaanuari varahommikul võtavad nad kohvritest relvad välja ning hõivavad laeva, mille pardal on 600 reisijat ning 300 meeskonnaliiget. Maailmale läkitatakse laevalt Salazari diktatuuri vastane poliitiline avaldus. Galvão oli plaanis sõita Angoolasse, mis sel ajal oli Portugali asumaa, kuulutada seal välja iseseisev piirkond ning õhutada üldist vastuhakku Salazari režiimile. Need kavatsused küll nurjuvad, kuid „Santa Maria” jätkab kümme päeva sõitu omalaadse vabaduse laevana, võidab suurt tähelepanu maailma ajakirjanduses ja randub lõpuks Recife sadamas Brasiilias. 2. veebruaril 1961 võtavad Brasiilia võimud „Santa Maria” oma kontrolli alla, kaaperdajad saavad poliitilise varjupaiga ning laev tagastatakse Portugalile. „Me saavutasime kahtlemata poliitilise võidu,” nendib Galvão. „Me andsime maailmale just sellise emotsionaalse šoki, nagu me kavatsesime” (Galvão 1961: 158).

Meid huvitab praegu sellest šokeeritud maailmast vaid üks punkt, Tartu, veelgi täpsemalt – ülikooli nn vana kohvik ja ka endine Werner, kuhu 1960. aastate algul kogunes kirjanduslik seltskond, sealhulgas Artur Alliksaar oma jüngeritega. Üks nendest on meenutanud järgmist: „Igatahes oli „Santa Maria” ka kohvikus igapäevaseks kõneaineks, Suumani Sass maalis pildi valgest laevast sinisel merel ning nimetas selle „Santa Mariaks” ja ka Alliksaar kirjutas sel teemal luuletuse. Pole ime, et meie südamed sellele sündmusele aktiivselt kaasa resoneerisid ja et eestikeelne ajakirjandus valgustas sündmusi palju napimalt kui „Ameerika Hääl”” (Raitviir 2007: 171).

Tuleb siiski tunnistada, et Eesti NSV ajakirjandus valgustas „Santa Maria” saagat üsna põhjalikult, silmas pidades välisinformatsiooni üldist nappust ning äärmist tendentslikkust. Kahe nädala jooksul ilmus paarkümmend küllaltki objektiivsena mõjuvat teadet ning laiendatud käsitlust, mis kaardistasid „Santa Maria” teekonna mässu alguspunktist kuni Brasiiliasse jõudmiseni. Lugejateni tuuakse kapten Galvão poliitiline avaldus pealkirja all „Oleme valmis igaks ohvriks”.¹ Üsna tavatu oli sel ajal välisuudiste kokkurusuritud rubriigis fotode avaldamine, kuid „Santa Mariast” ilmus neid koguni kaks, seejuures üks eriti suurejooneline pilt tuulist merd lõikavast valgest laevast.² Nõukogude propagandamasina vaatenurgast oli mõistagi kasulik vahendada võitlust ühe Lääne-Euroopa riigi „fašistliku režiimiga”. Teisalt ei olnud mässajad kuidagi seotud Moskva poolt õhutatud kommunistliku liikumisega. Galvão distantseeris ennast Nõukogude Liidust, toonitades selle sarnasust Salazari režiimiga. „Meie ainus abimees oli väikesearvuliste ja väga vaeste demokraatide patriootlik pühendumus,” rõhutab portugali kapten (Galvão 1961: 116–117). Nii heroiseeris nõukogude ametlik uudistepoliitika ikkagi n-õ kodanlikku kangelast, kes liiatigi oli ka kirjanik. 1953. aastal vanglasse saatmise ainsaks aluseks olevat olnud Galvão näidend, mis konfiskeeriti arreteerimise käigus (Požikov, Košeida 1961). Niisugust aurat kandva kangelasega võis allutatud Eestis samastuda isegi radikaalsem seltskond. Pole siis ime, kui niisamuti väiksearvulised ja kindlasti ka vaesed patriooidid ülikooli kohvikus, kellest mõnelgi tuli oma käsikirju lauasahtlis hoida, portugallaste ettevõtmisele kõigest hingest kaasa elasi. Ohtlik laevasõit (kaaperdamise käigus oli üks hukkunu ning mitmed haavatud) teiseses Tartusse jõudes omamoodi artefaktiks, romantiliseks narratiiviks, mis oli ühtaegu nii

¹ „Oleme valmis igaks ohvriks”. Enrique Galvao avaldus. – Noorte Hääl 27. I 1961.

² „Santa Maria” Brasiilias. – Noorte Hääl 3. II 1961.

tegelikkus kui ka seda tegelikkust peegeldav lugu, milles omakorda kajastus Eesti olukorra analoogia. „Laev „Santa Maria” oli vabaduse ja mässu sümbol, mis tuli metafoorina Eestisse,“ meenutab üks tollane kohvikuline.³

Et mässuline „Santa Maria” ilmub Aleksander Suumani (1927–2003) maalile, sobib hästi kunstniku tollase loominguga, mida iseloomustas silmatorkav ignorant nõukogulike teemade suhtes. Suuman oli sattunud ideoloogiliste rünnakute alla ja mitte põhjusetult, sest nagu nendib Külli Aleksanderson: „...Suumani 1960. aastate alguse tinglik-lakoonilise vormitunnusega tööd olid kui avalik natsionalismi ja formalismi kuulutus” (Aleksanderson 2004). Niisuguse Suumani „Santa Maria” oli üleval 1960. aastate alguse noortenäitusel, mille korraldamine kulges üle kivide ja kändude. Poliitiliselt tundlikumale asjaosalisele on laevakujutis sellelt näituselt aga eredasti meelde jäänud. „Pärast mõnesugust peataolekut lubasid kultuuriametnikud näituse üles panna Pirita teel asuva Näituseväljaku ümmarguses paviljonis-rotundis. Niisuguse nime all seda näitust järgnevatel aastatel tunti: Rotundi näitus. Avamine meenutas farssi, sest oli kinnine.... [---] Ja ometi hõljus kogu näituse ümber mingi protesti meeleolu, mida kõige ilmekamalt väljendas Sass Suumani töö „Santa Maria”. Pilt iseenesest oli täiesti neutraalne, käsitluslaadilt pigem traditsiooniline kui novaatorlik. Kujutatud oli silmapiiril seilavat valget laeva. Aga mingite salapärase seoste tõttu hakkas selle lihtsa maali ümber lehvima vabaduse ja vastuhaku vaim. [---] Sõnumi reaalne kandja oli mõnda aega enne näitust oma meeskonna poolt kaaperdatud ja Vabaduse laevaks kuulutatud reisilaev... Võib arvata, et need olid seotud Kuuba vabadusvõitlusega” (Arrak 2007: 176). (Mälupete pole siinkohal üllatav, sest nagu öeldud, Nõukogude Liidus olid tunnustatud eeskätt Ladina-Ameerika prokommunistlikud vabadusvõitlejad.)

Suumani pildi kõrvale, mis nii lakooniliselt mässuvaimu ikoniseeris, paigutuvad mõned samast inspiratsiooniallikast pärinevad luuletekstid. Küllap vahetu reageeringuna on kirjutatud Artur Alliksaare „Santa Maria”. Sel ajal avaldamisvõimaluseta luuletaja tekst ilmus esmakordselt ligi 50 aastat hiljem (Alliksaar 2007). Et Alliksaarele oli teema südamelähedane, osutab Henno Arraku oletus, et Suumani laevapilt oli Werneri vaimuinimeste silmis ülepea tõstnud noorte kunstnike mainet (Arrak 2007: 180). Suuman ja Alliksaar suhtlesid sel ajal tihedalt, Suumanilt pärineb näiteks ainuke Alliksaarest eluajal maalitud portree (mis on kaduma läinud), Alliksaarel on olnud tähtis osa Suumani luuletama õhutamisel. Tema virtuooslikult allitereerivad vabavärsivalangud „Santa Maria” teemal korvavad kuhjaga Suumani visuaalsete väljendusvahendite nappuse. Riigivastaline vabadusiha võis siduda kahte esteetiliselt täiesti eripalgelist natuuri. (Peatselt läksid nende teed siiski lahku, võib-olla just seesuguse vastandlikkuse tõttu.) Alliksaare tekst kätkeb portugallaste laevaretkest inspireeritud kuulutusi nagu:

*Laevad on vabariigid, mis vältavad vähe päevi.
Laevad on vabaduse vabrikud, mis toodavad tahtejõu
tugevat terast.*

[---]

Inimsüdamed on laevad, mis lähevad otsima vabaduse rahutut rannikut
(Alliksaar 2007: 161, 162)

³ Ain Kaalep autorile 21. XII 2011.

Jah, Kolumbuse „Santa Maria” arhetüübist multiplitseeruv laevasümboolika oli ajastu märk. Boheemkonnas kohtame seda ootamatuiski seostes, näiteks ühel uusaastapeol: „Kunstnike modell, tohutu rinnakas daam, kelle hüüdnimi oli Kolmekordne Brikk, pigistas kleenukese Alliksaare oma higises embuses peaaegu surnuks” (Ehin 2007: 156).

Kui oleme ennast trotslikust mereretkest loodud meeolellu sisse elanud, siis ei üllatagi enam, et komsomoli häälekandja Noorte Hääal avaldas välisuudiste rubriigis (!) tsükli lõpetuseks Aldo Roomere pateetilise luuletuse „Santa Maria” (1961). Autor oli 1934. aastal Westholmi gümnaasiumi lõpetanud Alfons Rõõmer, Jaan Krossi „Paigallennu” peategelase Ullo Paeranna legendaarne prototüüp. Luuletus on nii ideoloogia kui ka kujundikasutuse poolest sularomantika musternäide: vabaduseretoorika, millega seostub merereis, Kolumbus, tähenduslik laev. Kapten Galvãod võrreldakse Kolumbusega, kes sedapuhku on avastamas „paremat isamaad”. Seejuures tuletatakse meelde veel ühte Portugali ajaloolist pattu: Kolumbuse reisiplaanide tagasilükkamist, mille tulemusel ta pidi kolima Hispaaniasse. Luuletus lõpeb töötuslike värssidega:

*Ja olgugi vähe, ent lähenes hetk,
mil lõkkele lööb Lusitaania taevakaar
uhkest vabaduslipust,
mis lehvis
„Santa Maria”
mastide tipus*

(Roomere 1961)

Tõenäoliselt pakuks vastavate motiivide jälitamine 1960. aastate alguse tekstistihias veel mitmeid leide. Siinkohal mainitagu siiret noorsookirjanduse, Heino Väli novelli „Kolumbuse maa Kolumbus”, kus problemaatika on projitseeritud väikese poisi maailma kinnikasvanud mõisatiigil. Aga sealgi –

„Kolumbus purjetas Kolumbuse maale. Ookean mõirgas ja märatses endiselt, kuid torm kapteni vaprat südant ei kohutanud. [...] Surmaoht varitses vana merehunti mujalt – „Santa Mariat” jälitasid ahne kuninga konkistadoorid”, et „heisata Kolumbuse maal kuninga lipp” (Väli 1963: 61). Näeme, kuidas kirjaniku kujutluses on lahutamatu segunenud maadeavastamise, piraatluse ning vabadusvõitluse paatos, mis iseloomustab 1960. aastate mereromantikat tervikuna.

Kahtlemata olulisim tekst portugali-eesti ühisnarratiivis on Paul-Eerik Rummo luuletus „Santa Maria”. Esitagem see siin tervikuna esmatrüki järgi.

„Santa Maria”

*Aleksander Suumanile, tema sellenimelist
maali vaadates*

Sass!

*Rõõvime õige laeva
ja läheme merele.
All valgepilvise taeva
läheme merele.*

*Ja läheb me „Santa Maria”
ja meri on sinine.
Nii rõõmsalt, ai santa Maria,
on meri sinine.*

*Ka sünguse peidus on helgus,
kuid sünguse helgus on morn.
Maha tülpimus, tuimus ja pelgus
olla endale tuldnäitav torn!*

*Tuleb korstnast ohvrisuits kaarjalt
ja pardal käib priiuse prass.
Meilt endilt ja ilmsüüta Maarjalt
tuleb lunastus meile, Sass!*

(Rummo 1964: 16)

On huvitav märkida, et vahepealsetes valikkogudes (1968, 1985, 1999) on autor kelmika „ai santa Maria” asendanud tavapärasema fraasiga „oh santa Maria”. „Kogutud luuletustes” (2005) on aga pöördutud tagasi noorusliku esmatrüki juurde ning lisatud kursiiv, mis tugevdab ühtaegu nii luuletuse ulaklikku kui ka pühalikku aktsenti. Santa Maria peenekoeline nüansseerimine läbi erinevate trükkide näeb välja nii: ai santa Maria > oh santa Maria > ai *santa* Maria. Luuletuses kätkev meeolelu on kahtlemata seostatav „Viimse reliikvia” romantiliste vabaduslauludega, aga ka varasema luuletusega „Jõu-
luhommikul”, mis kujutab *persona poetica* külaskäiku neitsi Maarja juurde.

Rummo luuletuse puhul tekib muidugi küsimus, missugune on see meie „Santa Maria”, mille pardal priiusest pidutsetakse, kas see on kapten Galvão valge laev, Suumani pildil olev selle laeva lapidaarne sümbol või veel midagi muud? Sest paljas luulekuju ei saa see laev luuletuse sünni objektiivsetes tingimustes paratamatult olla. Ei tea. Aga vähemalt luuletuse ilmumise ajal oli juba olemas veel üks prototüüp-laev, mille kujutlemine luuletuse osana muudab selle teksti 1960. aastate sularomantika manifestatsiooniks *plus ultra*.

Jutt on 1909. aastal Soomes ehitatud jõelaevast, mis kurseeris kaua aega Narva ja Narva-Jõesuu ning seejärel Tartu ja Pihkva vahel. 1960. aastal ehitati laev nimega Joala ümber kohvikuks Emajõe ning see hakkas seisma endise Vabadussilla ning vahel ka endise Kivisilla lähistel (Suur, Vaher 2008: 88). Laeva rahvalikuks nimeks sai aga Santa Maria, mis väljendas ilmselgelt tartlaste reageeringut portugali vakra kapteni vabaduseaktsioonile. (Hiljem on Santa Mariat vahel ekslikult peetudki selle „populaarse joogikoha” ametlikuks nimeks. Tartu linnavolikogu on 1995. aastal kavandanud Vabadussilla juurde laevkohvik Santa Mariat. See õilis kavatsus legend reaalsuseks muuta on 1998. aastal asendunud Turu kai ääres avatud ujuvrestoraniga Õlletanker. Miski ei kehasta paremini Õhtumaa allakäiku kui see Tartu laevasümbolika: Vabadus > Turg, Neitsi Maarja > Õlletanker.)

Emajõe „Santa Maria” algus oli nähtavasti paljutootav, kuid Madis Kõiv meenutab, et kui tema kunagi hilisematel aegadel sellele laevale astus, siis jättis see „röpase ja haisva urka mulje”.⁴ Kõivule meenuvad ähmaselt laeva kummitanud tuleõnnetused, teisalt on teada, et unarusse jäetud laev kippus 1970. aastate lõpul uppuma, veeti mitu kilomeetrit mööda jõge ülespoole ja unustati jõesoppi maha. „Praeguseks on Joalast järel ainult riismed Emajõe põhjas” (Suur, Vaher 2008: 88).

Tõepoolest, Madis Kõivu me ei kujutlegi sinisilmse romantikuna, tema astub „Santa Mariale” siis, kui laev hakkab põhja vajuma, kui lahvatavad leegid ja käib juba üks hoopis teine narratiiv. Kui aga mobiliseerime kujutluse

⁴ Madis Kõiv autorile 21. XII 2011.

Emajõe kaldasse aheldatud jõelaevast noore Paul-Eeriku luuletuse osaks, siis tõuseb pinge inertse tegelikkuse ning sellesse tegelikkusesse vangistatud dünaamiliste ihade vahel katkemise kõrgpunktini. Siis tõuseb Paul-Eerik Rummo luuletus sularomantika Tartu-keskseks lipulaevaks. Mis on kirjandusloos ehk võrreldav mõne Gustav Suitsu „Elu tule” kuulutusliku palaga, kuigi 1960. aastate luulemaastik pole enam kaugeltki nii hõre ega traditsioonitu, et Suitsu kombel ainsana kõrgelt esile küündida.

Muidugi, me räägime praegu lühikesest ajalõigust, Stalini-järgsest nn Hruštšovi-aegsest sulast, lootuste puhangust, mis sellisena peagi taandub. Luules tähistab seda muuhulgas mere-metafoori asendumine maa-metafooriga. 1965. aastal ilmunud Hando Runneli esikkogu „Maa lapsed” avab näiteks programmiline luuletus „Meri ja maa”, kus ülemeelikule merele kippumise meelsusele seatakse vastu missioonitundeline maameelsus:

*Ah meri! Ah maa! –
oigan ma rohus.
Oigan ja peaaegu nean,
miks jääma pean.
On siis vaid minu kohus
hoida sind, maa?*

(Runnel 1965: 6)

Ja tõepoolest muutuvad olud ning meelsus langeb (või koondub) tagasi maa peale nii otseses kui ka ülekantud mõttes, tegelikule võitlusväljale, kui nii võiks öelda, kuid meie püsime praegu veel selles merelises episoodis, „Santa Maria” narratiivis, mille hilisemat ülekirjutamist on leida õige napilt. (Tõsi küll, Alo Ritsingu meeskoorilauluna on Paul-Eeriku „Santa Maria” ka meie tänaste laulupidude repertuaaris.) Märkimisväärne siiski, et August Eelmäe tähistab Suumani 60. juubelit pealkirja all „Unistuste „Santa Maria””. Kirjutaja meenutab „noid aegu”: „Ühiskondlikus õhustikus toimunud muutumised tundusid enneolematult uudsetena, see tunnetus suutis inimesi liita, turgutada usku vaimsuse jõusse, taastada tulevikuoptimismi. Luules pürgis juhtpositsioonile õilis eetiline idealism, süvenes missioonitunnetus. Millised perspektiivid, millised retootilised hüüatused ja üleskutsed. [---] See kõik on nii armsalt liigutav – ka süngmusta taeva, tormimaruse mere ja uttu uppunud tuletorni taustal” (Eelmäe 1987).

Eelmäe kirjelduses on kahju-läinud-aegadest meeoleu ja veidi sentimentaalset ironiat. Viide süngmustale taevale meenutab repressiivse süsteemi vaibumatut kohalolu ka sularomantika magusamatel hetkedel.

Nüüd Paul-Eerikut küsitledes ütleb ta, et nägi luuletuse inspiratsiooni- allikaks olnud maali näitusel, aga valge laeva sümbollikaga pilt ei ole mälus säilinud. „Meenub pigem süngevõitu, tinajas pilt, mis kujutas sõjalaeva. Laev, õigemini laeva profiil, asetses väikeseformaadilise, hallides toonides maali keskel ja mõjus ähvardavalt. Mingit piraadi- või vabaduseromantikast selline pilt poleks tekitanud.”⁵

Mõistagi on miski Paul-Eerik Rummo mälus pildid välja vahetanud ja ajalookäiku silmas pidades võib-olla muutnud mälupildi isegi realistlikumaks. Suuman ise on kõnelnud, et „Santa Maria” läks salapäraselt kaduma ühelt Laululava all korraldatud näituselt, kus kunstnikul sügenes mingisugune

⁵ Paul-Eerik Rummo autorile 26. XII 2011.

konflikt ametimeestega.⁶ Parimal juhul võib see pilt leiduda veel mõnes erakogus. Mida siis teha, kas üritada saada lõplik selgus Suumani erinevate laevamaalide kohta? Või panna siia punkt. Ja jätta õhku eestipärane metafoorsus, ajaloo igavene mõistukõne.

Me pole saanud oma rahvuslikke narratiive ju kunagi üleliia täiuslikuks lihvida. Ikka ja jälle on mõni murrang või pööre muutnud huvifookuse, pildid ära kaotanud, välja vahetanud või unustusse määranud. Meie lood on tihti poolikud, uurimata-puurimata, osalt vette vajunud ja virvendavad vastu Emajõe põhjast.

Kirjandus

- Aleksanderson, Külli 2004. Näitus heidab pilgu kargele ja poeetilisele Sass Suumanile. – Postimees 6. IV.
- Alliksaar, Artur 2007. Päikesepillaja. Tartu: Ilmamaa.
- Arrak, Henno 2007. Meenutusi Artur Alliksaarest. – H.–K. Hellat (koost), Artur Alliksaar mälestustes. Tartu: Ilmamaa, lk 175–185.
- Eelmäe, August 1987. Unistuste „Santa Maria”. – Sirp ja Vasar 24. IV.
- Ehin, Andres 2007. Tartu boheemlaste kuningas. – H.–K. Hellat (koost), Artur Alliksaar mälestustes. Tartu: Ilmamaa, lk 155–160.
- Galvão, Henrique 1961. Santa Maria: My Crusade for Portugal. Cleveland–New York.
- Požikov, A., Košeida, A. 1961. Kes on kapten Enrique Galvao? – Õhtuleht 31. I.
- Raitviir, Ain 2007. Mälestusi Artur Alliksaarest. – H.–K. Hellat (koost), Artur Alliksaar mälestustes. Tartu: Ilmamaa, lk 161–174.
- Roomere, Aldo 1961. „Santa Maria”. – Noorte Hääl 8. II.
- Rummo, Paul-Eerik 1964. Tule ikka mu rõõmude juurde. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Runnel, Hando 1965. Maa lapsed. Tallinn: Eesti Raamat.
- Suur, Aleksander, Vaher, Ruth 2008. Sisemere lainekündjad. – Tehnikamaailm, nr 6, lk 88–92.
- Väli, Heino 1963. Kolumbuse maa Kolumbus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

⁶ Asta Põldmäe autorile 27. XII 2011.